

بررسی ساختار و بلاغت نوحه‌های عاشورایی خاور قاجار و بازتاب آن در نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای

زهرا مداحی^۱، حسین آذرپیوند^۲، سعید خیرخواه برزکی^۳

^۱ دانشجوی دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد کاشان، دانشگاه آزاد اسلامی، کاشان، ایران، z.maddahi@iaukashan.ac.ir

^۲ (نویسنده مسئول) استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد کاشان، دانشگاه آزاد اسلامی، کاشان، ایران، H.Azarpeyvand@iaukashan.ac.ir

^۳ استادیار گروه زبان و ادبیات فارسی، واحد کاشان، دانشگاه آزاد اسلامی، کاشان، ایران، s.kheirkhah@iaukashan.ac.ir

چکیده

از گذشته تا به امروز شاعران بزرگی در مدح و منقبت و رثای اهل‌بیت (ع) شعر سروده‌اند. شعر و ادبیات بدون هیچ کم و کاستی پیام اهل‌بیت (ع) را به نسل امروز رسانده است. شاعران دوره بازگشت نیز از این امر مستثنا نبوده و در اشعار خود این موضوع را مدنظر قرار داده و در مدح و منقبت و رثای اهل‌بیت (ع) اشعاری نغز و دلنشین سروده‌اند. خاور قاجار از جمله شاعران نامداری است که در منقبت و رثای اهل‌بیت (ع) و واقعه عاشورا شعر سروده است. هرچند این اشعار مشحون از فنون و صنایع ادبی است اما بدون تکلف و قابل فهم برای عموم سروده شده است. در این پژوهش دیوان خاور قاجار و اشعار عاشورایی او و بازتاب آن در نقاشی قهوه‌خانه‌ای را در آن مورد بررسی قرار می‌گیرد. روش تحقیق در این مقاله اسنادی-کتابخانه‌ای است. خاور برای جذابیت نوحه، بار موسیقایی آن را افزایش داده و از صنایعی چون انواع جناس، تکرار، اشتقاق، تضاد، تناسب، لف‌ونشر و... بهره برده و توانسته تصاویر شاعرانه زیبا و بکری از واقعه عاشورا و شهادت امام حسین (ع) را به تصویر بکشد.

اهداف پژوهش:

۱. بررسی ساختار و بلاغت دیوان خاور قاجار و اشعار و نوحه‌های عاشورایی.
۲. بررسی جایگاه نوحه‌های عاشورایی در نقاشی قهوه‌خانه‌ای.

سؤالات پژوهش:

۱. جایگاه خاور قاجار در شعر دوره بازگشت چیست؟
۲. نوحه‌های عاشورایی چه جایگاهی در نقاشی قهوه‌خانه‌ای دارد؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۵۳

دوره ۲۱

صفحه ۶۳۹ الی ۶۵۶

تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۱/۰۸/۲۲

تاریخ داوری: ۱۴۰۱/۱۰/۲۵

تاریخ صدور پذیرش: ۱۴۰۱/۱۲/۰۲

تاریخ انتشار: ۱۴۰۳/۰۳/۰۱

کلمات کلیدی

خاور قاجار،

دیوان،

شعر عاشورایی،

نوحه،

نقاشی قهوه‌خانه‌ای.

ارجاع به این مقاله

مداحی، زهرا، آذرپیوند، حسین، & خیرخواه، سعید. (۱۴۰۳). بررسی ساختار و بلاغت نوحه‌های عاشورایی خاور قاجار و بازتاب آن در نقاشی‌های قهوه‌خانه‌ای. مطالعات هنر اسلامی، ۲۱(۵۳)، ۶۳۹-۶۵۶.

dx.doi.org/10.22034/IAS.2023.28.0722.2148

*****

dx.doi.org/10.22034/IAS.2023.28.0722.2148

** این مقاله برگرفته از رساله دکتری "زهرا مداحی" با عنوان "تصحیح و تحلیل دیوان خاور قاجار" است که به راهنمایی "دکتر حسین آذرپیوند" و مشاوره "دکتر سعید خیرخواه برزکی" در سال ۱۴۰۱ در دانشگاه "آزاد اسلامی" واحد "کاشان" ارائه شده است.

مقدمه

روز عاشورا برای اهل‌بیت علیهم‌السلام روز غم و اندوه و مصیبت بود. فجایع روز عاشورا به‌اندازه‌ای جان‌گداز است که دل‌ها را آب می‌کند و اشک‌ها را بدون اختیار جاری می‌سازد. در آن روز فریاد و شیون بلند است و ناله‌های دردناک از هر سو به گوش می‌رسد. سرودن مراثی و قصائد در مناقب اهل‌بیت علیهم‌السلام از امور عادی شاعران شیعه‌مذهب و از دیرباز معمول بوده است. مراثی مذهبی در ایران عموماً در سوگ امام حسین (علیه‌السلام) و یاران باوفای اوست. مقاومت امام حسین (ع) و ۷۲ تن از خاندان و یاران او در برابر دشمنانی که مدعی اسلام بودند و اجتماع کردند بر شهادت ایشان و هتک حرمت او و اسیر گرفتن اهل‌بیت و غارت خیمه‌های او، فصلی خونین از تاریخ صدر اسلام را به خود اختصاص داده است.

خاتمی در کتاب «پژوهشی در نثر و نظم دوره بازگشت» می‌نویسد: «مقصود از اشعار مذهبی اشعاری است که شاعر در ستایش خدا و مدح و منقبت حضرت رسول (ص) و ائمه دین (ع) یا در زمینه‌های مسائل اعتقادی دیگر سروده است. این نوع شعر از دیرباز مورد توجه شاعران مسلمان ایرانی بوده است. در همه دوره‌ها از جمله دوره بازگشت ادبی وجود دارد و شاعران دوره مورد بحث با سرودن مدایح و مراثی در قالب قصیده و ترجیع‌بند به بیان اعتقادات مذهبی و ارادت به خاندان نبوی همت نموده‌اند» (خاتمی، ۱۳۷۴: ۲۱۵). حیدرقلی میرزا - خاور قاجار - فرزند فتحعلی‌شاه قاجار، متولد ۱۲۱۴ ق. و حاکم گلپایگان و یکی از شاعران دوره بازگشت است. وی در دیوانی که از خود بر جای گذاشته است علاوه بر قصاید و غزلیات و رباعیات، به مرثیه و نوحه‌سرایی اهل‌بیت مخصوصاً امام حسین پرداخته و واقعه کربلا را در اشعارش به تصویر کشیده است. از خصوصیات بارز و قابل تأمل دیوان وی، روان بودن ابیات و پرهیز از واژه‌های سخت و دشوار، درعین حال پرمعنی و پخته، و استفاده از قوافی آشنا و ساده اشاره کرد. خاور قاجار اشعار عاشورایی خود را در قالب‌های مختلف شعری چون ترکیب‌بند، رباعی و نوحه سروده است. وی دوازده بند در مراثی امام حسین (ع) دارد که از بند اول به واقعه کربلا و شهادت امام حسین (ع) پرداخته و ماجرای عزاداری سکینه و زینب و به اسارت بردن اهل‌بیت امام و حرکت کاروان به شام و... را با سوز و اندوه بیان کرده است. یکی از ویژگی‌ها و مختصات بارز سبک بازگشت نوحه‌سرایی است؛ و اکثر شاعران این سبک نوحه‌های فراوانی از خود به یادگار گذاشته‌اند. خاور نیز به تبعیت از شاعران این دوره، مخصوصاً یغما جندقی، نوحه‌هایی در قالب‌های مختلف همچون غزل، رباعی، ترکیب‌بند، ترجیع‌بند، مثنوی و مستزاد سروده است.

مقاله حاضر به روش کتابخانه‌ای و اسنادی نگارش یافته است و نگارنده پس از مطالعه دیوان خاور و مقالات مرتبط با عنوان مقاله، فیش‌برداری و طبقه‌بندی‌های لازم را انجام داده و اقدام به نگارش آن به صورت توصیفی - تحلیلی نموده است؛ لذا سعی شده تا در این مقاله جایگاه اهل‌بیت در دیوان خاور قاجار بررسی و نتایج حاصل از بحث بیان گردد. از آنجاکه نگارنده مقاله، تصحیح نسخه خطی دیوان خاور قاجار را برعهده داشته؛ لذا هیچ پیشینه‌ای از تحقیق در اشعار و نوحه‌های خاور در دست نیست.

۱. بحث و بررسی

با دقت در دیوان و اشعار خاور قاجار، پایبندی و التزام او را به ساحت اهل بیت (ع) می‌بینیم. خاور از جمله شاعرانی است که عشق و علاقه وافرش را به اهل بیت (ع) نشان داده است. رثای حضرت سیدالشهدا (علیه‌السلام) به دلیل ابعاد عاطفی فجایع کربلا، در بین شاعران شیعه از قداست و توجه بیشتری برخوردار است و نمونه‌های آن در اشعار شاعران بزرگ سده‌های گوناگون به خصوص از عهد صفویه به بعد نمود بیشتری یافته و این سوتر، دو شاهکار شعر آیینی از محتشم کاشانی و عمان سامانی، عمق ارادت شاعر عقیده‌مند ولایی را به خاندان پیامبر خاتم (ص) به وضوح نشان می‌دهد (محمدپور، ۱۳۸۷: ۴۳). شعر شاعران شیعی در تصویر نمودن حادثه‌ی خونبار و عظیم کربلا به تصویرگری و ایماژ می‌گراید و شاعر به یاری واژگان پرگداز و جان‌سوز تصویری از واقعه‌ی خونین عاشورا برمی‌سازد. ایماژ در سوگ‌سروده‌های عاشورایی از پارادوکس و تضاد و طباق‌های بی‌شماری آکنده است که به زیبایی هرچه تمام‌تر به یاری واژگان به توصیف رویداد کربلا می‌پردازد (حسن‌زاده، ۱۳۷۸: ۲۳). این ویژگی‌ها در نوحه‌های خاور نیز نمود پیدا کرده است که در ادامه بدان پرداخته خواهد شد.

۲. ساختار نوحه‌های خاور قاجار

هرچند قبل از خاور قاجار شاعران بسیاری نوحه‌سرایی کرده بودند لیکن به دلیل تأثیرگذاری و موقعیت زمانی مساعد عصر خاور، زمینه را برای سرودن نوحه برای این شاعر نیز مهیا ساخت. نوحه‌هایی که خاور قاجار سروده است را می‌توان در چند دسته تقسیم‌بندی کرد:

قصیده‌هایی که بخش فرعی‌اش مانند ترجیع، تکرار می‌شود؛ در این قصاید شاعر با تأکید بر حزن و اندوه ناشی از سختی‌ها و رنج‌هایی که هریک از ائمه موردنظر علی‌الخصوص امام حسین (ع) متحمل شده‌اند ترجیعاتی را در لابه‌لای قصیده خود به صورت تکرار و تأکید گنجانده است تا با اندوه و سوگواری قصیده را چندبرابر کند. در ادامه نمونه‌ای از نوحه‌های وی ذکر می‌گردد:

یاران چه کنم بی‌کس و حیران چه کنم   افتاده به خون شاه شهیدان چه کنم

بی‌یار و غریبم وای   بی‌یار و غریبم وای

شد کشته ز کین واویلا   شاهنشاه دین واویلا

بی‌یار و معین واویلا   یاران چه کنم بی‌یار و غریبم وای

نمونه دیگری از این نوع که در دیوان خاور هویداست به شرح مصیبت و ناله‌های سکینه دختر امام حسین پرداخته و از زبان آن بانوی کریمه می‌گوید:

از کینه مروانیان بر سر زنان نوحه‌کنان
پدر قربان و قربان و قربان
یا مصطفی بنگر به دشت کربلا
گشته حسینت سر جدا از خنجر قوم دغا
منّت حیران و حیران و حیران
گردد میان کشتگان گوید سکینه با فغان

پدر قربان...

و از این دست قصیده در دیوان خاور می‌توان یافت که هر یک ذوق شاعر و اخلاص وی به خاندان اهل بیت (ع) را نشان می‌دهد.

غزل‌هایی که به صورت نوحه سروده شده‌اند؛ هماهنگ. نه که از عنوان بر می‌آید در دیوان خاور قاجار غزل‌هایی به چشم می‌خورد که شاعر در آن‌ها به نوحه‌سرایی و بیان تعزیت امام حسین و یارانش پرداخته است؛ مطلع این غزل‌ها به‌عنوان نمونه ذکر می‌گردد:

شام عزای شه دین امشب است   لرزه از این غم به زمین امشب است

***

سرت بیریده شد بابا چه ظلم بی حسابستی   مگر خونریزی اولاد پیغمبر ثوابستی

***

یا مصطفی بگذر دمی در کربلای پر بلا   بنگر که از تیغ ستم گشته حسینت سر جدا

***

دوستان روز عزای شه دین امروز است   زین عزا نوحه‌کنان روح‌الامین امروز است

***

روزی که قضا کرد رقم قصه غم را   چون نام حسین دید رقم کرد ستم را

***

شد حسین را به صف یار به این درد زبانش   چون به قربانگه جانانه فدا شد سر و جانش

***

اگر دلم سخن واعظان ز مهر شنودی   میان خلق جهان در جنون فسلانه نبودی

ترجیع بند: خاور قاجار در گنجینه گهربار خود - علاوه بر قصاید و غزلیاتی که هر یک سرشار از عشق و مودت اهل بیت است - ترجیع بندهای هنرمندانه‌ای نیز دارد که به بیان وقایع کربلا و مصیبت اهل بیت رسول پرداخته است. در ادامه مطلع این ترجیع بندها که هر یک چشمه جوشان ارادت به خاندان پاک پیامبر عظیم‌الشأن اسلام است ذکر می‌گردد:

ای کشته راه خدا واویلا حسینم حسینم حسین   قربانی کوی وفا واویلا حسینم حسینم حسین
امروز در دشت بلا واویلا صد واویلا   نور دو چشم مصطفی واویلا صد واویلا

***

می‌رسد از عرصه کین ذوللجناح   غرقه‌به‌خون یال و جبین ذوللجناح
گشته چرا غرقه‌به‌خون پیکرت   گو که چه آمد به سر افسرت

***

یا محمد یک‌زمان در کربلا   باز بنگر ما غریبان را ببین
دیده بگشا ای رسول هاشمی   جسم پر خون شهیدان را ببین

***

شد عیان ماه محرم ای محبان حسین   ای عزیزان در عزای پادشاه عالمین
خاک غم بر سر کنید   ناله و شکیون کنید

***

شهید کربلایی جان خواهر   قتیل اشقیایی جان خواهر
حسینم کو حسینم کو حسینم   حسینم کو حسینم کو حسینم

***

بیچاره زینب با فغان   گوید به زاری هر زمان
وای وای برادر قربانت   وای وای برادر قربانت

***

سکینه با فغان گفتا خدایا
 شده بایم قتیل تیغ اعدا
 وای وای پدر جان قربانت
 وای وای پدر جان قربانت

***

کشته شد از ستم شمر دغا واویلا
 سرش از تن شده از کینه جدا واویلا
 ای وای وای حسینم حسینم حسین
 ای وای وای حسینم حسینم حسین

***

یا شیرخدا بیا تو از راه وفا
 در کرب و بلا دمی تو بنگر سوی ما
 در دشت بلا بیا نگر این غوغا
 در کرب و بلا دمی تو بنگر سوی ما

***

در دشت بلا ز کینه قوم دغا واویلا
 شد کشته ز کین واویلا شاهنشاه دین واویلا
 افتاد ز پا نوگل گلزار هدا
 شد کشته ز کین واویلا شاهنشاه دین واویلا

شاهنشاه دین واویلا شد کشته ز کین واویلا

***

کرد چو منزل حسین در کربلا
 داد فلک بیداد فلک
 خواست از کرب و بلا موج بلا
 داد فلک بیداد فلک...

کرد چو منزل حسین در کربلا

***

هیچ خواهر ای برادر همچو زینب زار نیست
 صبر می‌خواهی و بی‌تو در دل افگار نیست

ای که گویی هیچ مشکل چون فراق یار نیست
 گر امید وصل باشد همچنان دشوار نیست

***

هرکجا نام حسین است دلم پر ز غم است
 این حسینی است که صد بار رسول مدنی
 این حسین کیست که سرمایه چندین الم است
 گفت افزون ز ره مهر که تو جان منی

در میان من و تو فرق نه جز پیرهنی بر چنین سید و سالار چه جای ستم است

هر کجا نام حسین است دلم پر ز غم است

ترکیب‌بند: اکثر شاعران دوره بازگشت در دیوان اشعار خود ترکیب‌بندی شامل هفت‌بند در رثای سرور شهیدان دارند که معروف‌ترین آن‌ها محتشم کاشانی است. خاور قاجار نیز از این قاعده مستثنا نبوده و دیوان خود را به ترکیب‌بندی در مرثیه نور چشم پیامبر و یارانش پربارتر کرده است. مطلع ترکیب‌بند خاور این است:

بند اول

شد از فلک عیان دگر از نو مه عزا	شد باز ماه ماتم اولاد مصطفی
آمد مهی که چرخ برین و زمین ز غم	این گشت خاک بر سر و آن نیلگون قبا
آمد مهی که تازه جوانان اهل‌بیت	گشتند پاره پاره ز بیداد اشقیا
گردون گریست خون و زمین چاک کرد جیب	تا گشت ماه ماتم سلطان کربلا
آمد مهی که حلق حسین علی ز کین	ببرید خنجر ستم شمر بی‌حیا
شد چاک چاک تا تن سبط نبی ز کین	خاور درید جامه به تن فخر اولیا
شیر خدا و فاطمه و ختم مرسلین	جبریل با ملائک و با خیل انبیا

دارند ماتم تو درین ماه یا حسین

کائن جور نیست بر تو روا یا حسین

(۱) رباعی

ای نور چشم احمد مختار یا حسین ای یادگار حیدر کرار یا حسین
می‌بود کاش خاور و می‌شد به کربلا جانش فدای جان تو صد بار یا حسین

***

خاور چو حسین‌بن‌علی منزلگاه	در کرب و بلا به صد ناله و آه
آبیش ندادند به غیر از دم تیغ	لاحول و لا قوه الا بالله

بلاغت

خاور قاجار، جزو آن دسته از شاعرانی است که همه عناصر خیال را در اشعار خود جای‌داده است؛ هرچند در نوحه‌های خود از این عناصر بلاغی استفاده زیادی نکرده است تا نوحه‌هایش عامه‌پسند و قابل‌فهم برای همگان باشد. باین‌حال، در دیوان وی می‌توان نمونه‌های فراوانی از صنایع بدیعی و بلاغی را مشاهده کرد و به تسلط وی به علوم و فنون بلاغت صنایع ادبی پی برد.

بدیع

واج‌آرایی

خاور برای آنکه ارزش موسیقایی کلام خود را ارتقا بخشد از واج‌آرایی بهره برده است:

ای چرخ تاروپود وجودت گسسته باد   پشتت چو پشت عترت طه شکسته باد
(واج‌آرایی «ت»)

از صدر زین چو سرور دین بر زمین فتاد   گفستی که مهر از فلک چارمین فتاد
آه از دمی که سرور لب‌تشنگان ز کین   غلطان به خون خویش در آن دشت کین فتاد
(واج‌آرایی «ن»)

خاور دل‌خون به عزای حسین   خاک‌به‌سر خاک‌نشین امشب است
(واج‌آرایی «خ»)

شد عیان ماه محرم ای محبان حسین   ای عزیزان در عزای پادشاه عالمین
(واج‌آرایی «ح» و «ع»)

جناس

جناس از دیگر صنایعی است که خاور برای افزایش موسیقی و دلنشین شدن اشعارش به کار برده است؛ و همین استفاده به جا سبب تأثیر بیشتر اشعار وی در ذهن‌ها شده است.

گردید عزا عروسی قاسم زار   خوش بست ز خون خویش بر دست نگار
(جناس زاید)

داد حنجر به دم خنجر و می‌گفت چنین   دادن جان به ره دوست نخستین قدم است
(جناس خط)

آن دم جهان بر آل پیمبر سیاه شد   فریاد اهل‌بیت ز ماهی به ماه شد
(جناس مذیل)

چون کاروان محنت و غم رو به شام کرد   روز جهانیان ز مصیبت چو شام کرد
از بانگ شور و شین اسیران کربلا   گفستی به شام صبح قیامت قیام کرد
(جناس تام)

تکرار

خاور قاجار در اکثر نوحه‌های خویش بندهایی را تکرار کرده است که باید توسط مخاطبان هم‌خوانی شوند. این تکرار در نوحه‌های خاور سوزناکی و حالت سوگ نوحه‌ها را بیشتر به نمایش می‌گذارد. نمونه‌های فراوانی آر تکرار در اشعار خاور به چشم می‌خورد که در اینجا تنها به یک مورد بسنده می‌شود:

ای کشته راه خدا واویلا حسینم حسینم حسین   قربانی کوی وفا واویلا حسینم حسینم حسین
امروز در دشت بلا واویلا صد واویلا   نور دو چشم مصطفی واویلا صد واویلا

اشتقاق

اشتقاق نیز یکی از صنایع پرکاربرد در نوحه‌ها و اشعار خاور قاجار است. اشتقاق علاوه بر موسیقی افزایشی کلام شکوه بیان اشعار خاور را نیز افزایش داده است:

خاور حریم آل علی چون اسیر شد   زان دل ز محرم حرم کبریا شکست
بی سر چو رو به عرصه محشر کند حسین   بر پا ز حشر محشر دیگر کند حسین
زبن عزا خون رود از چشم فلک   از سماک است فغان تا به سمک
علی عالی اعلی، ولی خالق یکتا   پناه من نی به جز او و به جز او نی پناه من

۳. صنایع معنوی

تضاد: «پارسی متضاد، آخشیج است. چون شاعر و دبیر سخنی اندر او اضداد گرد آید، همچون شب و روز و گشای و بند و مانند این عمل را متضاد خوانند؛ و اما دبیران و خلیل احمد این اصل را مطابقه خوانند» (رادویانی، ۱۳۶۲: ۳۲-۳۱).

شاعر توانای قاجار در اشعار و نوحه‌های خود تضاد میان سعادت و شقاوت و نور و ظلمت را نمایان ساخته است:

مقتدایی که بهر دشمن و دوست   مهر و قهرش چو جنت و سقر است
آن کس که به حسن خویش باشد مغرور   بگرفت به کف شعر تو بدید به زور
باشد چو عمر خلق علیش گویند   برعکس نهند نام زنگی کافور

تناسب: «آرایه مراعات نظیر بیشترین کاربرد را در ادب فارسی دارد که بیانگر این است اگر تناسب و تقارب بین کلمات به روش هنرمندانه باشد باعث ایجاد موسیقی معنوی، رسایی و شیوایی کلام می‌شود ارزش ادبی کلام را بالا می‌برد و شنونده را راغب به شنیدن می‌کند. مراعات نظیر در ادب عربی در کتاب مفتاح‌العلوم سکاکی مطرح شده و

در ادب فارسی اولین بار با همین نام در فصل ۳۵ کتاب ترجمان‌البلاغه با تعریف کامل و مثال‌های کافی به‌کاررفته است» (اسفندیارپور، ۱۳۸۸: ۱۱۳).

نزدیک شد که لنگر عرش اوفتد به خاک   در بحر غم چو کشتی آل عبا شکست
از جور شمر آه که رفتند اسیر و خار   از کریلا به شام یتیمان فاطمه
در فلک شورش و افغان و خروش و غوغاست   روز لندوه و غم و درد چنین امروز است

تلمیح: یکی دیگر از صنایعی که در دیوان شاعران فارسی‌زبان به چشم می‌خورد استفاده از داستان‌های قرآنی یا تمثیل‌ها و داستان‌های مشهوری است که نقل محافل و مجامع ادبی است. خاور قاجار نیز از این صنعت بهره گرفته و در اشعارش اشاراتی به داستان حضرت یوسف و شیرین و فرهاد به‌صورت تلمیح داشته است که به‌عنوان نمونه ذکر می‌گردد:

آه که بر یوسف آل عبا   گرگ اجل خوش به کمین امشب است
ماتم یوسف گل پیرهن آل عباس   چشم یعقوب ز کنعان سوی کرب و بلاست
گرگ خونخوار ستمکار ز جور تو فلک   یوسف آل عبا را به کمین امروز است
احتمال نیش کردن واجب است از بهر نوش   حمل کوه بیستون از بهر شیرین بار نیست

ایهام: «در اصطلاح آن است که کلمه‌ای را به دو یا چندمعنی به‌کار ببرند؛ به‌طوری‌که یکی از آن‌ها آشکارتر باشد و قصد گوینده هر دو معنی باشد. ایهام از جمله صنایع معنوی بدیع است که در آن درک دو معنی و مفهوم توأم از یک کلمه، موجب ایجاد نوعی موسیقی معنوی در کلام و مایه شگفتی و لذت خواننده می‌شود» (وفایی، ۱۳۹۱: ۲۷۲).

ای چرخ تاروپود وجودت گسسته باد   پشتت چو پشت عترت طه شکسته باد
شد منخسف چو از ستمت ماه هاشمی   تاریک در تو دیده خورشید و ماه باد

لف و نثر: «لف در لغت پیچیدن و نشر پراکندن است و در اصطلاح آن است که شاعر ابتدا چند چیز را ذکر کند و بعد اموری را بیاورد که هر یک از آن‌ها به دیگری مربوط می‌شود و نشر صفاتی هستند که هر یک از آن‌ها به لف برمی‌گردد» (اسفندیارپور، ۱۳۸۸: ۱۵۵). در ابیاتی از خاور قاجار این صنعت به‌صورت مشوش و مرتب ذکر شده است:

آمد مهی که چرخ برین و زمین ز غم   این گشت خاک‌برسر و آن نیلگون قبا
از کین این قوم لعین آخر به صد خاری ببین   جسم حسینت بر زمین سر بر فراز نیزه‌ها

۴. بیان

تشبیه: صاحب بدایع الافکار در تعریف این صنعت می‌نویسد: «آن چنان باشد که چیزی را به چیزی تشبیه کنند و ادات تشبیه به کار دارند تا به تصریح آن مفهوم گردد و ادات تشبیه در فارسی چون و مانند و ماند و گویی و پنداری و مانا و همانا و امثال آن است» (واعظ کاشفی، ۱۳۶۹: ۱۰۷).

هم اکبر نوجوان ز بیداد یزید   چون طایر بسمل شده در خاک طپید

***

شهزاده علی‌اصغر آن طفل صغیر   سیراب ز شیر گشت از غنچه تیر

***

نوک مژگانم به سرخی بر بیاض روی زرد   قصه دل می‌نویسد حاجت گفتار نیست

استعاره: «در لغت به معنی عاریت خواستن و به عاریت گرفتن است و این صنعت چنان باشد که لفظی را معنی باشد حقیقی پس دبیر یا شاعر آن لفظ را از آن معنی حقیقی نقل کند و به جای دیگر، بر سبیل عاریت به کار بندد و این صنعت در همه زبان‌ها بسیار است و چون استعارت بعید نباشد و مطبوع بود، سخن را آرایش تمام حاصل گردد» (وطواط، ۱۳۶۲: ۲۹).

خاک عالم به سرم نور دو چشم زهرا   پاره‌پاره ز دم خنجر کین امروز است

جگرت پاره شد از ریزه الماس جفا   روی کردی به عدم وای حسن وای حسن

روبهان را خوش برآر از جان دمار   بین چه سان مانده است ای شیر خدا

تشخیص

گردون گریست خون و زمین چاک کرد جیب   تا گشت ماه ماتم سلطان کربلا

بی‌نور گشت دیده گردون چو کشته شد   نور دو چشم حضرت خیرالنسا حسین

قامت افلاک زین ماتم خمید   جسم پر خون شهیدان را ببین

تجاهل العارف: دکتر شیما در تعریف تجاهل عارف می‌نویسد: «آن است که در اسناد امری به امری یا در تشخیص بین دو امر کاملاً متباین، تردید یا بی‌اطلاعی نشان دهند. نحوه بیان معمولاً به صورت سؤال بلاغی است و نیز گاهی از افعال نفی از قبیل «نمی‌دانم» و «نفهمیدم» استفاده می‌شود. پس ژرف‌ساخت تجاهل العارف، تشبیه مضمراست که همواره با غلو همراه است» (شمیسا، ۱۳۸۱: ۸۱).

خون حسین تست درین دشت پر ز کین   یا آنکه لاله رسته ز دامان کوهسار

۵. موضوع و مضمون اشعار عاشورایی خاور

برخی از مهم‌ترین مضامین و موضوعاتی که در اشعار شاعران در سوگ امام حسین (ع) و یارانش و حتی حادثه خونین کربلا به کار گرفته شده، به‌قرار زیر هستند:

۵.۱. آب

در واقعه کربلا، آب و عطش لازم و ملزوم یکدیگر هستند. امام حسین (ع) و یارانش کنار رود فرات فرود آمدند. اما ابن سعد و لشکریانش فرات را محاصره کرده و میان امام و آب فاصله انداختند تا زودتر امام را به تسلیم وادارند. مسئله آب در ابعاد و صحنه‌های نهضت عاشورا در مراثی خاور مطرح شده است که نمونه‌هایی از آن ذکر می‌گردد:

نوشید آب از دم تیغ مخالفان   چون تشنگی ز حد به امام مبین گذشت

۵.۲. خون

امام حسین (ع) و یارانش با نثار جان و خون خود، درخت اسلام را آبیاری کردند. خون نیز از موضوعاتی است که خاور در نوحه‌های خود بدان پرداخته است.

خون حسین توست درین دشت پر ز کین   یا آنکه لاله رسته ز دامان کوهسار

در خون خود چو دید رضای خدا حسین   رو کرد از مدینه سوی کربلا حسین

در خون نگر حسین و به خون‌خواهی حسین   یکلحظه از نیام برون ذوالفقار کن

۵.۳. عطش

یکی از شاخص‌ترین جلوه‌ها، سوزوگداز در واقعه کربلاست. عطش کودکان، بستن آب بر روی یاران امام و تشنگی شدید یاران امام در هوای گرم کربلا، بیش از سایر مضامین در مراثی شاعران زبان فارسی درباره عاشورا به‌کاررفته است.

از تشنگی چو رنگ شه کربلا شکست   از آن شکست پشت ولی خدا شکست

از آه سینه‌سوز یتیمان تشنه‌لب   آتش به جان عیسی گردون نشین فتاد

۵.۴. حضرت عباس (ع)

حضرت ابوالفضل‌العباس، پرچمدار سپاه امام حسین (ع) بود. وی چنان جمال و طلعتی زیبا داشت که او را قمر بنی‌هاشم می‌گفتند. وفادار ماندن به امام حسین (ع) تا آخرین دم حیات، از جمله مضامینی است که در اشعار مراثی مورد توجه قرار گرفته است.

عباس علمدار ز زین افتاده   هم بازوی او ز تن ز کین افتاده
عباس علی آه ز پا افتاده است   مقتول ز تیغ اشقیاء افتاده است

۵.۵. علی اصغر

طفل شش‌ماهه امام حسین (ع) است که بر اثر اصابت تیر حرمه (لعنه‌الله‌علیه) به شهادت رسید.
حضرت امام حسین، دست‌های خود را از خون علی‌اصغر پر کرده به‌جانب آسمان افکند. شاعران مرثیه‌سرا در چگونگی شهادت این کودک معصوم، سروده‌های نغز و جان‌سوزی سروده‌اند.

شهزاده علی‌اصغر آن طفل صغیر   سیراب ز شیر گشت از غنچه تیر
در کرب و بلا دمی تو بنگر سوی ما   در کرب و بلا دمی تو بنگر سوی ما
یا شیرخدا قربان تو دست من و دامان تو   فکری به حال زار کن رحمی به این بیمار کن

۵.۶. حضرت علی‌اکبر (ع)

رخصت خواستن علی‌اکبر (ع) از امام حسین و هجوم دلاورانه‌اش بر لشکر کفر و رشادت‌های وی در میدان رزم و شهادتش از جمله مضامینی است که در مراثی مورد توجه شاعران قرار گرفته است.

شد پاره‌پاره اکبرت واویلا حسینم   شد کشته میرلشکرت واویلا حسینم
هم اکبر نوجوان ز بیداد یزید   چون طایر بسمل شده در خاک طپید
گفت زینب سوی میدان مرو اکبر به فدایت   ترسم این قوم ستم‌پیشه درآرند ز پایت
شرم دارد چمن از قامت زیبای رسالت   که همه وقت نبوده است چنین سرو روانش
رفتی ای اکبر و زینب ز غمت دیده پر نم   دارد و تا به قیامت به عزایت شده همدم
نرسد ناله زینب به کسی در همه عالم   که نه تصدیق کند کز سر درد است فغانش

۵.۷. زینب؛ شیرزن کربلا

پیام‌آور واقعه عاشورا حضرت زینب (س) است. وی پس از حادثه کربلا سرپرستی اطفال و پرستاری از امام سجاد (ع) را برعهده داشت. حضرت زینب همچون کوهی استوار مقابل یزیدیان ایستاد.

وی با خطبه‌های آتشین خود به افشای ستمگری‌های یزید و حکام اموی پرداخت. خاور درباره‌ی او اشعاری سروده و به نقش وی در واقعه کربلا اشارتی دارد.

زینب چو دید کشته برادر به کارزار
 فریاد برکشید که یا ایهاالرسول
 خون حسین توست درین دشت پر ز کین
 بنگر که نازپرور دامن خویش را
 رو کرد سوی یثرب و با چشم اشکبار
 از خاک یک‌زمان پی نظاره سر برآر
 یا آنکه لاله رسته ز دامن کوهسار
 در خون چه‌سان کشیده ز کین شمر نابکار
 بی‌کس از کینه این قوم لعینم چه کنم
 گفت زینب به دو صد درد قرینم چه کنم

الهی خواهرت زینب بمیرد
 حسینم کو حسینم کو حسینم
 بیچاره زینب با فغان
 وای وای برادر قربانت
 زینب به فغان گفت مبر سر ز حسینم
 از جفاهای خسان، زینب بی‌خانمان
 داد فلک بیداد فلک
 داد فلک بیداد فلک
 تو را در خون چنین بی‌سر نبیند
 حسینم کو حسینم کو حسینم
 گوید به زاری هرزمان
 وای وای برادر قربانت
 ای شمر ستمکار مکش صید حرم را
 با دوصد آه و فغان خاک غم بر سرکنان
 صبر می‌خواهی و بی تو در دل افگار نیست
 هیچ خواهر ای برادر همچو زینب زار نیست

۵.۸. کوفیان و بی‌وفایی

از دیگر مضامینی که در شعر عاشورایی مدنظر شاعران مرثیه‌سرا قرار گرفته، عهدشکنی اهل کوفه است. بی‌وفایی از خصلت‌های مردم کوفه شمرده شده است. از ویژگی‌های روحی و اخلاقی جامعه کوفی می‌توان تناقض در رفتار، نیرنگ، فرصت‌طلبی، طمع و آز را برشمرد.

کردند آنچه کوفی و شامی به اهل‌بیت
 هر کینه‌ای که داشت به دل چرخ کینه‌ور
 مشکل توان به روز جزا انتقام کرد
 آخر به اهل‌بیت رسالت تمام کرد

۵.۹. لعنت بر یزید

یزید بن معاویه خلیفه جنایت‌کار اموی است که فاجعه کربلا به دستور او پدید آمد. وی جوانی می‌گسار، عیاش، فاسد و... بود. لعنت فرستادن بر یزید نیز از موضوعاتی است که در مرثیه‌سرایان، تنفر و انزجار خویش را نسبت به یزید ابراز داشته‌اند. خاور قاجار نیز این مضمون را در اشعار خود گنجانده است:

شده کام یزید از قتل اولاد نبی حاصل
شد آخر در خرابه مسکن اولاد پیغمبر
از جفای اشقیای بی‌حیا
داد از ظلم یزید
مگر چشم تو ای گردون دون پرور به خوابستی
بنای خانه ایمان ز ظلم و کین خرابستی
شد سر فرزند تو بر نیزه‌ها
داد از ظلم یزید

یادآور است که به‌جز موضوعات و مضامین فوق، مضامین دیگری نیز همچون: گلوی بریده، گریه و اشک، کربلا، فرات، قاسم، شمر بن ذی‌الجوشن، ذوالجناح، حرمله، تیر و... در اشعار و نوحه‌های خاور به‌کار گرفته شده است که پرداختن به آن‌ها این مقال و مقوله را مفصل و مستوفی می‌کند.

۶. مضامین عاشورایی در نقاشی قهوه‌خانه‌ای

نقاشی قهوه‌خانه‌ای، مکتبی از نقاشی روایی رنگ روغنی است که در اواخر حکومت قاجار و جنبش مشروطیت با موضوعات رزمی، بزمی و مذهبی، به‌دست هنرمندانی مکتب ندیده در قهوه‌خانه‌ها شکل گرفت. تحولات مختلف اجتماعی و سیاسی دوره قاجار باعث ایجاد بستر جدیدی در عرصه هنر ایران شد. با سرکوب آزادی‌خواهی‌های مردم توسط این حکومت استبدادی، انقلاب مشروطیت سبب اجتماع و جنبش مردمی در قهوه‌خانه‌ها شده و این جریان باعث می‌شود بر روی پرده‌های نقاشی قهوه‌خانه‌ای تأثیر به‌سزایی بگذارد؛ چراکه قهوه‌خانه‌ها که به‌عنوان یکی از پایگاه‌های مهم اجتماع مردمی در دوران قاجار بوده‌اند، نقش عمده‌ای در شکل‌گیری این نهضت هنری ایفا می‌کنند. جریان نقاشی قهوه‌خانه‌ای در قهوه‌خانه‌ها در دوران مشروطیت، حرکتی ضد استبدادی و انتقادی علیه حکومت قاجار بوده و محتوای گفتمان درون قهوه‌خانه‌ها در این دوران بر موضوعات نقاشی‌ها تأثیر به‌سزایی گذاشته که با جریان مشروطیت هم‌راستا می‌شود (زارعی و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۴۳). واقعه کربلا یکی از مهم‌ترین نمادهای فرهنگ شیعی است که همواره مورد توجه بزرگان اندیشه و هنر بوده است. تصویر شماره ۱، بخشی از واقعه کربلا را به تصویر کشیده است که مربوط به گودال قتگاه است. موضوعی که در نوحه‌ها و اشعار شعرای معاصر نیز به وفور به آن پرداخته شده است.

تصویر ۱. گودال قتلگاه. اثر حسن اسماعیل‌زاده.

این حماسه در طول قرن‌ها دست‌مایه‌ای برای خلق آثار هنری و ادبی بوده و آثار به‌وجود آمده با این مضمون به‌گونه‌ای وارد زندگی مردم ایران شده است که به بخشی جدایی‌ناپذیر از فرهنگ این سرزمین تبدیل شده‌اند. در نقاشی قهوه‌خانه‌ای و پرده‌های درویشی که توسط نقالان برای روایت داستان‌های گوناگون در میان مردم و قهوه‌خانه‌ها به‌کار می‌رفت نیز یکی از موضوعات اصلی، قیام عاشورا است. تصویر شماره ۲ نیز به حضور اهل بیت در کربلا پرداخته است.

تصویر ۲. مصیبت کربلا. محمد مدبر. موزه رضاعباسی

قیام امام حسین (ع) یکی از وقایع بسیار مهم در تاریخ اسلام است. این واقعه که یکی از حوادث محوری تاریخ تشیع می‌باشد تأثیرات عمیقی بر فرهنگ ایران داشته است؛ از جمله ادبیات و هنر که نشانه‌های آن به‌ویژه در هنر نقاشی

قهوه‌خانه‌ای ظهور کرده است. حسین (ع) و حضرت ابوالفضل (ع) و همراهان آن‌ها به‌عنوان نماد انسان‌های مؤمن حقیقی و شهادت‌طلب در این تابلوها به تصویر کشیده شده‌اند و در مقابل، لشکریان اعداء به‌عنوان عناصر ضد اخلاق و اسلام معرفی شده‌اند. چنین نقاشی‌هایی از قداست مذهبی و معنوی برخوردار بوده و براساس فرهنگ عاشورایی تولید شده‌اند (کاظم‌نژادی و همکاران، ۱۳۹۵).

تصویر ۳. بخشی از تابلوی مصیبت کربلا. اثر قولرر آغاسی. ۱۳۳۰. مجموعه فرهنگی سعدآباد.

نتیجه‌گیری

خاور قاجار با استفاده از قالب نوحه - قالب جدیدی که در دوره بازگشت ادبی رواج یافته بود؛ توانست ذوق ادبی خود را بارور ساخته و نوحه‌های جان‌سوز و پرمحتوایی را بسراید. از آنجاکه مخاطب اصلی نوحه‌های خاور مردم عادی بودند شاعر با هوشمندی، آن دسته از صنایع ادبی و بلاغی را به‌کار برده که علاوه بر زیباسازی کلام و پدیدآوردن تصاویر شاعرانه، برای مخاطب عام نیز قابل‌درک و فهم باشد و نیاز به تفکر و دقت زیادی نداشته باشد؛ لذا برای جذابیت نوحه، بار موسیقایی آن را افزایش داده و از صنایعی چون انواع جناس، تکرار، اشتقاق، تضاد، تناسب، لفونشر و... بهره برده و توانسته تصاویر شاعرانه زیبا و بکری از واقعه عاشورا و شهادت امام حسین (ع) را به تصویر بکشد. بررسی نقاشی قهوه‌خانه‌ای دوره قاجار نیز حاکی از حضور پررنگ مضامین عاشورایی در این آثار است.

فهرست منابع و مآخذ:

کتاب‌ها

- اسفندیاری‌پور، هوشمند. (۱۳۸۸). عروسان سخن. چاپ سوم، تهران: انتشارات فردوس.
- خاتمی، احمد. (۱۳۷۴). «پژوهشی در نظم و نثر دوره بازگشت ادبی». چاپ اول، تهران: نشر پایا.
- رادویانی، محمدبن‌عمر. (۱۳۶۲). ترجمان‌البلاغه. تصحیح و اهتمام احمد آتش، تهران: انتشارات اساطیر.
- شمیسا، سیروس. (۱۳۸۱). نگاهی تازه به بدیع. تهران: انتشارات فردوسی.
- نسخه خطی دیوان خاور قاجار، کاخ‌موزه گلستان با شماره ثبت ۵۴۶.
- نسخه خطی دیوان خاور قاجار، کتابخانه آستان قدس با ثبت ۴۶۵۲.
- نسخه خطی دیوان خاور قاجار، کتابخانه مجلس شورای ملی به شماره ثبت ۹۸۰.
- نسخه خطی دیوان خاور قاجار، کتابخانه ملی ملک با شماره ثبت ۴۷۳۶.
- واعظ کاشفی سبزواری، کمال‌الدین حسین. (۱۳۶۹). بدایع‌الافکار فی صنایع‌الاشعار. ویراسته و گزارده میرجلال‌الدین کزازی، تهران: نشر مرکز.
- وطواط، رشیدالدین. (۱۳۶۲). حدائق‌السحر فی دقایق‌الشعر. تصحیح عباس اقبال، تهران: کتابخانه طهوری و سنایی.
- وفایی، عباسعلی. (۱۳۹۱). شعر فنی و فن شعر. تهران: انتشارات سخن.

مقالات

- حسن‌زاده، علیرضا. (۱۳۷۸). «ادبیات و عاشورا». مجله کتاب ماه هنر، شماره ۷، صص ۲۴-۲۱.
- زارعی، کریم؛ شاملو، غلامرضا و حمیدی‌منش، تقی. (۱۳۹۷). «تبیین نقش تأثیرگذار قهوه‌خانه در جریان شکل‌گیری نقاشی قهوه‌خانه‌ای». مطالعات باستانشناسی پارسه، دوره ۲، شماره ۵، ۱۵۹-۱۴۳.
- کاظم‌نژادی، حبیب‌الله؛ خدایار، دادخدا؛ طاهری، علیرضا و حسین‌آبادی، زهرا. (۱۳۰۵). «تجلی حماسه عاشورا در نقاشی قهوه‌خانه‌ای دوره قاجار». دوفصلنامه پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام، دوره ۱۰، شماره ۱۹، ۲۲-۳.
- محمدپور، اسماعیل. (۱۳۸۷). «بر موج آهو». مجله شعر، شماره ۶۳، صص ۴۵-۴۲.